

ŁUKASZ SŁAWOMIR FRASZKA ▶▶

Uniwersytet Łódzki

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1423-652X>

Dyplomacja religijna Republiki Turcji

Religious diplomacy of the Republic of Türkiye

Abstract

The aim of this article is to analyse the religious dimension of Turkey's foreign policy in the era of Justice and Development Party rule and the forms of its implementation. The article argues that the Republic of Turkey, in the era of AKP rule, is becoming one of the main state actors in international relations, which is beginning to use religion as an instrument of soft power in its foreign policy. At the same time, using "religious diplomacy" as a formal tool to strengthen the state's image in the international arena. „Religious diplomacy” is the primary tool of Turkish soft power to strengthen the country's international position after the Cold War. It aims to promote the Turkish model of Islam as a moderate type of Islam that can coexist with modernity and multiculturalism. It also promotes Turkish language and culture alongside religious curricula by linking Sunni Islam and Turkish nationalism.

Keywords: religion, "religious diplomacy", soft power, foreign policy of Türkiye

Религиозная дипломатия Турецкой Республики

Аннотация

Целью данной статьи является анализ религиозного измерения внешней политики Турции в эпоху правления Партии справедливости и развития и форм его реализации. В статье утверждается, что Турецкая Республика в эпоху правления ПСР становится одним из главных государственных акторов международных отношений, который начинает использовать религию как инструмент мягкой силы в своей внешней политике. В то же время, используя «религиозную дипломатию» как формальный инструмент укрепления имиджа государства на международной арене. «Религиозная дипломатия» является основным инструментом «мягкой силы» Турции для укрепления международных позиций страны после «холодной войны». Он направлен на продвижение турецкой модели ислама как умеренного типа ислама, который может сосуществовать с современностью и мультикультурализмом. Он также продвигает турецкий язык и культуру наряду с религиозными учебными программами, связывая суннитский ислам и турецкий национализм.

Ключевые слова: религия, «религиозная дипломатия», мягкая сила, внешняя политика Турции

Wprowadzenie

Początek XXI wieku przyniósł pierwsze zmiany w sposobie prowadzenia polityki zagranicznej przez Republikę Turcji. Wcześniej, w okresie zimnej wojny, koncepcja ta opierała się na tureckiej tożsamości, którą w dużej mierze oparto na świeckim charakterze państwa i zachodnim modelu rozwoju. Aspekt ten był szczególnie widoczny w staraniach Turcji o przyciągnięcie do swoich inicjatyw instytucji międzynarodowych czy silnych zachodnich partnerów. Wysiłki te były podejmowane szczególnie w sytuacjach związanych z napięciami regionalnymi lub działaniami na rzecz budowy zaufania (Ananicz, 2006, s. 17). Efektem tego była okcydentalistyczna ścieżka polityki zagranicznej zmierzająca do pełnej integracji z instytucjami zachodnimi i ostrożne podejście do państw sąsiednich, zwłaszcza muzułmańskiego Bliskiego Wschodu, których tożsamość postrzegano jako diametralnie odmienną od tureckiej. Okres pozimnowojenny otworzył nowe szanse dla działań międzynarodowych Turcji, która aspiruje do roli regionalnej i globalnej potęgi (Bieniek, 2013a, s. 20), a także nowe wyzwania w postaci konieczności nawiązania relacji z państwami ościennymi.

Polityka zagraniczna Turcji oparta została na dyplomacji publicznej jako narzędziu miękkiej siły, dając jej większą różnorodność, a jednocześnie

zapewniając instytucjonalną i strukturalną podstawę postępu (Eksi, 2016, s. 24). Turcja ze względu na swoje położenie oraz kulturową i cywilizacyjną odrębność jest w stanie spełnić rolę „pomostu cywilizacyjnego” między rządami zachodnimi i islamskimi (Smoleń, 2020, s. 299). Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji podkreśla, że prowadzona polityka zagraniczna opiera się na szeregu czynników, wymienia centralne położenie geograficzne (tzw. interkontynentalność), bogate doświadczenie historyczne (dziedzictwo osmańskie), solidne instytucje, silne zasoby ludzkie oraz dynamiczną gospodarkę (Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, 2022).

Biorąc pod uwagę aspiracje i rolę Turcji, zarówno w regionie, jak i systemie międzynarodowym, wykorzystanie religii w dyplomacji staje się istotnym elementem tureckiej *soft power*. *Soft power* odnosi się do strategii stosowanej przez uczestnika stosunków międzynarodowych w celu osiągnięcia pożądanego celu poprzez wpływanie na innych aktorów w sferze międzynarodowej. Cel ten jest osiągany poprzez ustanowienie trwałych relacji politycznych, gospodarczych i społeczno-kulturowych z wykorzystaniem dostępnych zasobów, w ramach aktywnej i racjonalnej polityki zagranicznej (Fraszka, 2021a, s. 96). Z kolei „dyplomacja religijna” odnosi się do działań podejmowanych przez uczestnika stosunków międzynarodowych w celu wykorzystania religii jako środka do kultywowania pozytywnego postrzegania na arenie międzynarodowej. W konsekwencji polega ona na promowaniu dyskursu (między)religijnego wśród aktorów stosunków międzynarodowych, w tym państw narodowych i ich społeczeństw (Fraszka, 2021b, s. 559).

Celem niniejszego artykułu jest zbadanie, w jaki sposób na politykę zagraniczną Turcji pod rządami Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (*Adalet ve Kalkınma Partisi*, AKP) wpływa religia i jakie formy przybiera realizacja religijnego wymiaru polityki zagranicznej.

W artykule weryfikacji poddano następujące hipotezy badawcze. Po pierwsze, Republika Turcji w dobie rządów AKP jest jednym z głównych aktorów państwowych w stosunkach międzynarodowych, który wykorzystuje religię jako instrument *soft power* w swojej polityce zagranicznej. Jednocześnie państwo stosuje „dyplomację religijną” jako formalne narzędzie wzmocnienia wizerunku państwa na arenie międzynarodowej.

Po drugie, Turcja wykorzystuje dyplomację religijną jako ważny instrument propagowania tureckiego modelu islamu¹, kultury i języka, a także historii imperium osmańskiego. Zasoby te są wykorzystywane do zwiększania jej oddziaływania na arenie międzynarodowej i wywierania wpływu na inne podmioty.

W pierwszej części artykułu przedstawiono uwarunkowania dyplomacji religijnej Republiki Turcji. W kolejnej części dokonano analizy celów stosowania dyplomacji religijnej przez Turcję w kontekście założeń koncepcji polityki zagranicznej państwa pt. „Strategiczna Głębia”. W ostatniej części pracy dokonano charakterystyki instytucji, za pośrednictwem których Turcja stosuje dyplomację religijną oraz form jej realizacji.

W artykule zastosowano następujące metody i techniki badawcze. W celu zobrazowania uwarunkowań dyplomacji religijnej Turcji wykorzystano analizę czynnikową. Teoretycznym narzędziem zastosowanym do omówienia koncepcji polityki zagranicznej i celów stosowania przez Turcję dyplomacji religijnej jest analiza zawartości dokumentów. Ponadto posłużono się analizą stanu literatury i badań, obejmującą artykuły opublikowane w czasopismach naukowych i opracowaniach zbiorowych oraz materiały ze stron internetowych. Zastosowano również metodę analizy opisowej w celu opisu instytucji, za pośrednictwem których Turcja stosuje dyplomację religijną. Analiza danych statycznych znajduje zastosowanie w kontekście ukazania dynamiki zastosowania dyplomacji religijnej, a także jej efektów.

Uwarunkowania dyplomacji religijnej Turcji

Współczesny krajobraz polityczny w Republice Turcji jest pod silnym wpływem laicyzmu zarówno pod względem jego osiągnięć, jak i niedociągnięć. Można to zaobserwować poprzez wzrost wpływów religijnych na początku

¹ Turecki model islamu jest pod silnym wpływem szkoły hanafickiej, która była główną szkołą prawa muzułmańskiego w czasach imperium osmańskiego. Ta konkretna szkoła charakteryzuje się łagodnością i elastycznością, ponieważ pozwala jednostkom na indywidualny osąd (opinię własną), jeśli chodzi o wydawanie opinii prawnych. To odróżnia ją od innych szkół, które mają bardziej rygorystyczne i sztywne interpretacje. Pomimo tej elastyczności, szkoła hanaficka nadal utrzymuje zasady i normy określone w Koranie i sunnie, które są istotnymi aspektami tradycji islamskiej.

wieku, który można przypisać różnym uwarunkowaniom w państwie. W szczególności proces demokratyzacji i wynikające z niego przemiany społeczno-gospodarcze, których społeczeństwo Turcji doświadczyło w ostatnich latach, odegrały znaczącą rolę w rozwoju tego zjawiska (Kapłońska, 2014, s. 107–108). W rezultacie po wyborach w 2002 r. władzę przejęła Partia Sprawiedliwości i Rozwoju o islamskich korzeniach, która „umiejętnie odwołała się do peryferyjnych segmentów tureckiego elektoratu, ale jednocześnie odrzuciła wyraźnie proislamski dyskurs (...), podkreślając w swoim programie dążenie do integracji Turcji z szeroko rozumianym Zachodem” (Bieniek, 2013b, s. 183).

W początkowym okresie swojej działalności AKP realizowała strategię, w której religijne segmenty społeczeństwa były przedstawiane jako faktyczni twórcy Republiki Turcji, a nie jako wrogowie jej zasadniczych ideałów. AKP obiecała nową umowę społeczną między państwem a społeczeństwem poprzez serię liberalnych reform mających na celu podział władzy, niezależność sądownictwa, wolność prasy i rządy prawa. Dzięki temu „nowa” Turcja miała być demokratycznym państwem opartym na uniwersalnych ideałach, bardziej związanym z Europą. W ten sposób AKP jawiła się na tureckiej scenie politycznej jako prozachodnia i proamerykańska siła polityczna opowiadająca się za gospodarką wolnorynkową, a także za przystąpieniem Turcji do Unii Europejskiej. Jednakże wraz ze stopniową erozją politycznej dominacji armii i wchłanianiem instytucji administracji państwowej integracja europejska ustąpiła miejsca regionalnym ambicjom mocarstwowym, a dualizm „nowej” i „starej” Turcji wyparł konsensus (Bieniek, 2017, s. 127–139).

Mimo publicznego poparcia dla tureckiego laicyzmu i świeckiego charakteru Republiki, partia ta prowadziła odrębną politykę religijną. Dla AKP religia wiąże się zarówno z osobistą pobożnością, jak i z ideałami społecznymi, które nie powinny być pomijane w życiu publicznym (Szymański, 2016, s. 335). Co więcej, administracja AKP podjęła celowy wysiłek, aby zapewnić obecność religii w sferach, które wcześniej były całkowicie świeckie (Szkudlarek, 2014, s. 58). Działania te są równoznaczne z łamaniem zasady świeckiego charakteru państwa zapisanego w Konstytucji Republiki Turcji od 1937 roku. Zapis ten głosi, że „zgodnie z ideą laicyzmu uczucia religijne pozostają bez wpływu na politykę i sprawy państwa” (*Konstytucja Republiki Tureckiej*, 2017).

Celem polityki AKP jest zmiana podejścia do reputacji, zgodnie z którą państwo tureckie powinno odejść od wizerunku państwa opartego „na armii i rozwijać się w kierunku pokojowego rozwiązywania kwestii spornych i współpracy regionalnej” (Kopyś, 2012, s. 91), czyli rozwijać miękkie środki. Spowodowało to zasadniczą redefinicję tureckiej polityki zagranicznej, a także zmianę sposobu myślenia o roli religii w tej polityce. Pomogło to zredefiniować koncepcję „syntezy turecko-islamskiej” głoszącej, że na „tożsamość turecką składa się zarówno dziedzictwo historyczne narodu tureckiego, którego korzenie sięgają starożytnych państw istniejących w Azji Centralnej, jak i islam, wyznawany przez przytłaczającą większość Turków” (Chudziak, 2017, s. 13).

Posunięcia AKP można jednak uznać za instrumentalizację religii, ponieważ rozpoczęły proces przewartościowania stanowiska państwa wobec historii i religii. Wraz z umacnianiem swojej władzy, AKP coraz wyraźniej podkreślała swoją wrogość wobec ideologii kemalizmu. Jednocześnie akcentując swoją rolę jako siły przywracającej „konserwatywno-religijną godność” tureckiego społeczeństwa, związki z bliskowschodnimi sąsiadami oraz pozycję Turcji na arenie międzynarodowej (Matusiak, 2015, s. 39). Dzięki temu „turecki model relacji państwo-Kościół jest również atrakcyjny dla znacznej części establishmentu państw basenu Morza Kaspijskiego oraz turkojęzycznych republik Federacji Rosyjskiej, co sprzyja zainteresowaniu kształceniem tamtejszych duchownych muzułmańskich w Turcji” (Śmigasiewicz, 2011, s. 92).

Ostatecznie przyczyniło się to do tego, że religia odegrała mobilizującą rolę w tureckiej polityce i wzmocniła legitymizację władz, a także posłużyła redefinicji tureckiej tożsamości narodowej (Chudziak, 2017, s. 46). W konsekwencji religia stała się jednym z głównych filarów procesu transformacji, sprawiając, że Turcja jest obecnie postrzegana jako przeciwwaga dla ekstremistycznych ruchów islamistycznych i fundamentalizmu religijnego w regionie (Kopyś, 2013, s. 201). Oczywiście Turcja jest nominalnie państwem świeckim, jednak praktyczny wymiar relacji państwo-kościół pozwala na traktowanie islamu jako religii państwowej (Szymański, 2008, s. 35). Najlepiej ilustrują to dwa przykłady: decyzja Rady Narodowej z 10 lipca 2020 roku o ponownym otwarciu Hagia Sophia jako meczetu oraz inauguracja meczetu na placu Taksim 28 maja 2021 roku.

Odwołując się do aspektu religijnego, AKP skutecznie wzmocniła swoją pozycję wśród konserwatywnej części wyborców. Zostało to osiągnięte poprzez wysiłki partii zmierzające do uregulowania wszystkich działań religijnych w państwie (Wiciarz, 2010, s. 287). Dążąc do umocnienia swojej władzy, AKP w 2011 roku zainicjowała ruch w kierunku przejścia od systemu parlamentarno-gabinetowego do systemu prezydenckiego. Proces ten osiągnął kluczowy moment w 2017 roku, kiedy przeprowadzono referendum konstytucyjne, a system prezydencki został formalnie wprowadzony po wyborach prezydenckich, które odbyły się rok później.

Koncepcja dyplomacji religijnej Turcji

Kemalistowski model polityki został całkowicie zredefiniowany za rządów AKP, ponieważ zaczęto podkreślać znaczenie islamu jako polityczno-religijnego czynnika, który wewnętrznie konsoliduje społeczeństwo tureckie i integruje je z kulturowo powiązanymi bliskowschodnimi sąsiadami (Cesarz, 2017, s. 314). Polityka wewnętrzna i zewnętrzna AKP zaczęła być postrzegana jako „panislamska” lub „neosmańska”, często kosztem zasady świeckiej Republiki. Ten nowy model polityki opierał się na budowaniu „Strategicznej Głębi”, zakładającej:

prowadzenie aktywnej, wielowektorowej polityki zagranicznej, opartej m.in. na zasadzie «zero problemów z sąsiadami», przy wykorzystaniu instrumentów *soft power* i czerpania wzorców z okresu imperium osmańskiego, kiedy to kraj znajdował się z centrum najważniejszych wydarzeń historycznych i wpływał na ich przebieg (Rostkowska, 2015, s. 165).

Twórcą koncepcji polityki zagranicznej Turcji pt. „Strategiczna Głębia” jest Ahmet Davutoğlu, nauczyciel akademicki, doradca ds. międzynarodowych premiera Recepta Tayyipa Erdoğana (2003–2009), następnie minister spraw zagranicznych Turcji (2009–2014) i szef rządu oraz przewodniczący AKP (2014–2016).

„Strategiczna Głębia” opiera się na dwóch podstawowych filarach: „głębi geograficznej” i „głębi historycznej”, co oznacza, że wyjątkowe położenie geograficzne i historia Turcji czynią ją wyjątkowym aktorem na arenie

światowej. Na międzynarodowy charakter państwa, który wydaje się łączyć wiele elementów, niewątpliwie wpływa interkontynentalność oraz silne relacje zarówno z Europą, jak i światem islamu (Wasilewski, 2015a, s. 177). Zrozumiano, że Turcję, ze względu na jej wspólną religię, łączą znaczące więzi z państwami muzułmańskimi, co może przyczynić się do rozszerzenia wpływów tureckich nie tylko w turkojęzycznych państwach byłego Związku Radzieckiego, ale także w państwach arabsko-muzułmańskich obszaru MENA. Celem „Strategicznej Głębi” stała się reintegracja Turcji z jej bezpośrednim sąsiedztwem, a w efekcie stworzenie sieci współzależności, która zmniejszyłaby ryzyko wojny między Turcją a jej sąsiadami. Strategia sąsiedztwa Turcji miała być realizowana w praktyce poprzez wzmocnienie komunikacji politycznej, rozszerzenie współpracy handlowej i energetycznej oraz zachęcanie do nawiązywania kontaktów indywidualnych (Kınıklıoğlu, 2011, s. 79).

Wysiłki Turcji w tych dziedzinach mają na celu przezwycięzenie psychologicznego kompleksu ciągłego zagrożenia, w którym Turcy postrzegają swoje państwo jako otoczony z trzech stron oceanami, a z czterech wrogimi rządami (Wódka, 2013, s. 57). W tym celu starano się stworzyć podwaliny pod tzw. „osmański obszar geopolityczny”, odwołujący się do wspólnej historii, dziedzictwa imperium osmańskiego oraz kultury zakorzenionej w *tawhid* i *tanzih*.

Tawhid („jedność i jedyność Boga”) stanowi jedną z głównych zasad leżących u podstaw islamu, która „oznacza istnienie Boga oraz jego jedyność, wyłączność stworzenia, kierowania i pełnię władzy. Bóg jest zatem stwórcą, przyczyną wszystkiego i tym, który wszystkim kieruje, a więc ma pod swoją władzą człowieka, dziny i pozostałe stworzenia” (Dziadkowiec, 2011, s. 75). Z kolei *tanzih* („wiara w wyjątkowość Boga”) to zasada, zgodnie z którą Bóg jest wyjątkowy i w niczym nie przypomina niczego, co zostało stworzone.

Odwołanie się do tego dogmatu ma stanowić paradygmat jedności (bardzo podzielonej) cywilizacji muzułmańskiej. Dzieje się tak dlatego, że przyjęcie idei *tawhid* może pomóc w rozwiązaniu problemów w wielu częściach świata, działając jako katalizator zmniejszający etniczne i sekciarskie nacjonalizmy (Lynch, 2017, s. 25–26).

Należy zauważyć, że w koncepcji Davutoğlu *tawhid* i *tanzih* mogą prowadzić do stworzenia lepszego społeczeństwa, nie dopuszczając do jego

islamizacji. Chodzi więc o stworzenie dynamicznego i elastycznego islamu, który byłby w stanie dostosować się i wyrazić siebie w stosunku do nowoczesności i demokracji (Donelli, 2017, s. 63). Davutoğlu był przekonany, że uznanie tych fundamentów religii ukształtowało polityczną potęgę państwa osmańskiego jako archetypicznej podstawy jedności w obliczu istnienia przeciwstawnych szkół, sekt i tradycji w całej historii islamu. Innymi słowy, potęgą imperium osmańskiego wynikała z prawowitości jego władcy, która opierała się na akceptacji zasad islamu (Stein, 2015, s. 7).

W tym kontekście „głębia historyczna” nawiązuje do koncepcji panislamizmu, który opiera się na wspólnej historii i kulturze, zakotwiczonej w *tawhidzie* i *tanzihu* (Stein, 2015, s. 8). Tak więc religijny wymiar „Strategicznej Głębi” odnosi się do budowania relacji z muzułmańskimi państwami regionu i cywilizacją muzułmańską jako całością na zasadzie swoistego braterstwa opartego na podkreśleniu faktu dzielenia tej samej wiary lub historii (Wasiłewski, 2015b, s. 274). Davutoğlu w „Strategicznej Głębi” zakłada, że Turcja jest predysponowana do głoszenia jedności religijnej wszystkich muzułmanów, nie tylko ludów tureckich.

Polityka zagraniczna Turcji staje się coraz bardziej złożona, a jednym z jej aspektów jest wykorzystanie instrumentów miękkiej siły, takich jak wykorzystanie atrakcyjności gospodarczej do rozwijania sieci powiązań handlowych (Śmigasiewicz, 2011, s. 90). Turcja niewątpliwie dąży do odgrywania ważnej roli w swoim najbliższym sąsiedztwie jako gracz, który nie może ignorować swoich historycznych korzeni, dziedzictwa osmańskiego, powiązań ze światem arabskim i szerzej nieatlantyckim (Wódka, 2013, s. 43), ale także poza nim.

Dyplomacja publiczna jest coraz częściej wykorzystywana do podnoszenia regionalnego i globalnego profilu Turcji jako pomostu między Europą a Azją, Zachodem i Bliskim Wschodem. Aby osiągnąć ten cel, zaczęto wykorzystywać zasoby *soft power*, w tym wspólne wartości i przekonania, religię, zwyczaje, sztukę, tradycję, pokrewieństwo językowe i podobne czynniki (Smoleń, 2011, s. 84). Wdrożenie tej koncepcji oznacza, że inne rządy lub uczestnicy stosunków międzynarodowych muszą uznać turecki system polityczny, wartości, kulturę, model interakcji państwo-społeczeństwo i religię za atrakcyjne (Wódka, 2019, s. 202). Dodatkowo, współpraca z partnerami regionalnymi byłaby również korzystna dla wzajemnych powiązań gospodarczych i zrozumienia historycznego.

Republika Turcji w swojej dyplomacji publicznej zaczęła otwierać się nie tylko na różne regiony, ale także sięgać „do wspólnych korzeni historycznych, kulturowych czy językowych” (Motyl-Adamczyk, 2012, s. 237). W związku z tym koncentruje się na promowaniu i angażowaniu w rozmowy o własnej kulturze. Dotyczy to również wspólnej wiary, ponieważ posiadanie podobnej religii sprzyja dyplomacji regionalnej, co korzystnie wpływa na międzynarodową pozycję Turcji (Wasilewski, 2015b, s. 284). Społeczność muzułmańska (*umma*) jest dźwignią, którą Turcja, pod rządami AKP, wykorzystuje do zwiększenia swojej obecności w wielu regionach świata (Muhasilovic, 2018, s. 64). Dlatego też Turcja odwołuje się do niej w swojej polityce zagranicznej.

Turcja była w stanie realizować działania mające na celu rozwiązywanie wewnętrznych sporów o podłożu religijnym, związanych z walką o władzę (Szymański, 2011, s. 144), dzięki nowemu podejściu do dyplomacji publicznej i zastosowaniu „nowych” instrumentów, takich jak wykorzystanie czynnika religijnego. Wynika to z faktu, że odgórne przyjęcie przez państwo zasady laicyzmu tylko chwilowo zmniejszyło wpływ religii (Skowron, 2020, s. 136), która nadal jest obecna w codziennym życiu Turków.

Dyplomacja religijna Turcji jest podstawowym narzędziem miękkiej siły w celu umacniania międzynarodowej pozycji państwa po zimnej wojnie. Założenia dyplomacji religijnej Turcji można powiązać z klasycznym paradygmatem *soft power* stworzonym przez Josepha Nye’a. Została ona oparta na komplementarnym trójkącie kultury, wartości politycznych oraz polityki zagranicznej (Niemiec, 2020, s. 49–50).

Jednym z kluczowych celów dyplomacji religijnej Turcji jest aktywne promowanie różnych aspektów tureckiej kultury, języka, historii i tradycji na poziomie międzynarodowym. Ponadto ma ona na celu ustanowienie i zaprezentowanie tureckiego modelu islamu, który jest powszechnie uznawany za jedną z najbardziej umiarkowanych interpretacji tej religii. Innym ważnym aspektem dyplomacji religijnej Turcji jest podkreślanie znaczenia *ummy* i historycznego znaczenia kalifatu. Co więcej, Turcja stara się rozszerzyć swoje wpływy, zapewniając „braterską pomoc” poprzez utrzymywanie i promowanie praktyk religijnych. Co więcej, ważne jest, aby wziąć pod uwagę rolę dyplomacji religijnej Turcji w mobilizowaniu elektoratu, zwłaszcza wśród mniejszości tureckiej mieszkającej za granicą. Stało się to jeszcze bardziej

znaczące po wdrożeniu czynnych i biernych praw wyborczych dla tej mniejszości w 2012 roku.

Republika Turcji w ramach dyplomacji religijnej „finansuje budowę i utrzymanie meczetów, działalność szkół koranicznych i innych instytucji religijnych, opłaca duchownych, którzy są quasi-urzędnikami państwowymi, kontroluje respektowanie nakazów i zakazów religijnych, organizuje pielgrzymki do Mekki oraz traktuje w szczególny sposób święta religijne” (Szymański, 2008, s. 35).

Schemat 1. Podkategorie dyplomacji religijnej Turcji

Opracowanie własne.

W tym konkretnym kontekście dyplomację religijną Republiki Turcji można podzielić na dwie odrębne podkategorie. Pierwsza podkategoria, znana jako „dyplomacja meczetowa”, odnosi się do budowy, odbudowy i renowacji meczetów w innych państwach. Ta inicjatywa służy jako narzędzie tureckiej miękkiej siły, której celem jest zwiększenie globalnych wpływów Turcji poprzez ustanowienie jej wiodącym państwem w świecie islamu. Druga podkategoria określana jest jako „dyplomacja imamów” i obejmuje szkolenie oraz wysyłanie muzułmańskich duchownych do innych państw. W ramach „dyplomacji imamów” Turcja zapewnia finansowanie dla szkół islamskich i innych instytucji religijnych za granicą, jednocześnie biorąc na siebie odpowiedzialność za wspieranie i wynagradzanie imamów.

Realizacja dyplomacji religijnej Turcji

Institucje wykorzystywane przez Turcję w ramach stosowania dyplomacji religijnej odgrywają ważną rolę w administracji rządowej.

Pierwszą instytucją, która odgrywa niezwykle istotną rolę jako narzędzie dyplomacji religijnej Turcji, jest *Diyanet (Diyanet İşleri Başkanlığı)*². Jest to instytucja państwowa, która na mocy tureckiej konstytucji „stanowi część administracji ogólnej, wypełnia obowiązki określone w odrębnej ustawie, dotrzymując wierności zasadzie laickości, zachowując dystans wobec wszystkich politycznych poglądów i opinii oraz mając na celu narodową solidarność i jedność” (Konstytucja Republiki Tureckiej, 2017). Zgodnie z tym przepisem obowiązkiem *Diyanet* było nadzorowanie religii, ale wraz z przejściem władzy przez AKP instytucja zmieniła swoją rolę. Biorąc pod uwagę pozycję Turcji na arenie międzynarodowej, jedną z nowych ról *Diyanet* jest ustanowienie Turcji liderem „wśród państw muzułmańskich położonych na Bliskim Wschodzie oraz gwaranta stabilizacji i bezpieczeństwa w regionie” (Smoleń, 2011, s. 85).

Diyanet, który jest jedną z największych instytucji w Turcji, pod względem liczby pracowników przewyższa większość ministerstw, ponieważ zatrudnia ponad 120 000 osób (Kaya, 2018, s. 2). Ponadto może pochwalić się rozległą globalną obecnością, zarządzając 61 oddziałami w 36 różnych państwach (Öztürk, 2018). Warto zauważyć, że budżet *Diyanet* jest wyższy niż budżet Ministerstwa Spraw Zagranicznych (*T.C. Dışişleri Bakanlığı*). W przewidywaniach budżetowych na 2023 r. budżet *Diyanet* jest dwukrotnie większy niż ministerstwa odpowiedzialnego za politykę zagraniczną i promocję państwa na arenie międzynarodowej. Podobny wzrost można zaobserwować w budżecie Ministerstwa Edukacji Narodowej (*Millî Eğitim Bakanlığı*, MEB), gdzie część środków przeznaczana jest na edukację religijną, w tym prowadzenie szkół Imam-Hatip. W porównaniu z 2006 rokiem, budżet *Diyanet* wzrósł ponad trzydziestokrotnie, podczas gdy budżet Ministerstwa Obrony

² W polskiej literaturze można spotkać się z kilkoma przekładami nazwy tej instytucji. Są to: Prezydium do Spraw Religijnych (A. Szymański, K. Kościelniak), Urząd do Spraw Religii (K. Wasilewski, M. Matusiak), Kierownictwo do Spraw Religii (J. Reychman), Dyrekcja Spraw Religijnych (J. Kapłońska), Dyrektoriat do Spraw Religijnych (J. Niemiec). Autor postanowił w dalszej części pracy używać określenia *Diyanet*.

Narodowej (*Millî Savunma Bakanlığı*, MSB) wzrósł w tym samym okresie zaledwie szesnastokrotnie.

Tabela 1. Budżet *Diyanet* na tle wybranych ministerstw (w mln TL)

Rok	<i>Diyanet</i>	Ministerstwo Edukacji Narodowej	Ministerstwo Obrony Narodowej	Ministerstwo Spraw Zagranicznych
2006	1,3	16,5	11,8	0,6
2007	1,4	17,8	13,1	0,6
2008	1,8	21,2	13,3	0,7
2009	2,2	25,0	15,0	0,7
2010	2,6	28,2	15,0	0,9
2011	3,1	34,1	16,9	1,1
2012	3,8	39,1	18,2	1,3
2013	4,6	47,4	20,3	1,6
2014	5,4	55,7	21,8	1,8
2015	5,7	62,0	22,7	2,0
2016	6,4	76,3	26,4	2,7
2017	6,8	85,0	28,7	2,9
2018	7,7	92,5	40,4	3,3
2019	10,4	113,8	46,4	4,6
2020	11,5	125,3	53,8	4,6
2021	12,9	146,9	61,4	5,7
2022	16,0	189,0	80,4	7,4
2023	35,9	435,3	182,7	16,7

Opracowanie własne na podstawie: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı

Diyanet jako środek wspierania polityki zagranicznej Turcji odpowiada za promocję tureckiego modelu islamu. Model ten jest postrzegany jako demokracja konserwatywna, która łączy konserwatywne wartości islamskie z elementami demokracji (Korab-Karpowicz, 2009, s. 172) i liberalizmem gospodarczym. Ponadto służy jako narzędzie dyplomacji religijnej Turcji, promując „islam w wymiarze zarówno instytucjonalnym, jak i ideologicznym” (Spancerska, 2020, s. 59). Odpowiada za wszystkie meczety i oficjalne szkoły koraniczne w Turcji i świadczy szereg usług, od szkoleń religijnych po pomoc społeczną, od publikacji po publiczny dyskurs religijny, od odprawiania obrzędów po rozwiązywanie pojawiających się problemów religijnych.

Ponadto zapewnia wskazówki i porady na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym (Kaya, 2018, s. 2).

Diyamet rozszerzył zakres swoich usług, oferując poradnictwo duchowe w takich miejscach jak więzienia, areszty śledcze, domy opieki i placówki medyczne. W 2015 roku znaczna część budżetu *Diyamet* została przeznaczona na publikacje materiałów mających na celu walkę z upadkiem moralnym. Przeznaczył także środki na rozwiązywanie problemów społecznych, poradnictwo religijne, zwiększanie produktywności, promowanie obiektywnego postrzegania islamu na całym świecie, świadczenie usług religijnych różnym grupom społecznym, prowadzenie działalności międzynarodowej i krajowej (Öztürk, 2018). Ponadto w 2012 roku utworzono stację telewizyjną *Diyamet TV*, która nadaje wyłącznie programy poświęcone zasadom i naukom islamu sunnickiego. Treści prezentowane na tym kanale służą przede wszystkim propagowaniu polityki AKP (Öztürk, 2016, s. 628).

Szkoły Imama-Hatipa w Turcji są odpowiedzialne za kształcenie duchownych od czasu reform Atatürka. Szkoły te powstały aby kształcić imamów zatrudnionych przez rząd po zamknięciu tradycyjnych szkół religijnych na mocy ustawy o ujednoczeniu edukacji (*Tevhid-i Tedrisat Kanunu*) z 1924 roku. Mają jednak unikalny program nauczania, który obejmuje zarówno przedmioty religijne, jak i świeckie. Absolwentem jednej z tych szkół jest prezydent Turcji Recep Tayyip Erdoğan (Butler, 2018).

Ministerstwo Edukacji Narodowej Republiki Turcji i Fundacja *Diyamet (Türkiye Diyanet Vakfı, TDV)* rozpoczęły w 2006 roku program mający na celu zaspokojenie zapotrzebowania na urzędników religijnych wśród Turków na Bałkanach, Kaukazie i w Azji Środkowej, a także w innych państwach posiadających mniejszość muzułmańską. Od tego czasu na całym świecie powstały 54 szkoły Imam-Hatip (Muhasilovic, 2019). Co ciekawe w 2020 roku 6295 studentów z 97 państw złożyło wnioski o zagraniczne programy stypendialne, aby studiować w tureckich szkołach średnich z islamskim programem nauczania oraz na wydziałach teologicznych tureckich uniwersytetów (Sahin, 2019).

Turcja drukuje i rozprowadza również Koran i inną literaturę religijną w 28 językach, aby pomóc oficjalnym przedstawicielom islamu w Europie i Afryce. Udziela również wsparcia edukacyjnego i materialnego imamom w innych państwach, a także jest gospodarzem oficjalnych spotkań, takich

jak Rada Islamska Eurazji, Rada Islamska Krajów Bałkańskich, Szczyt Muzułmański Ameryki Łacińskiej oraz Szczyt Przywódców Religijnych Afryki (Öztürk, 2018).

Turecko-Islamska Unia Instytucji Religijnych (*Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği*, DİTİB), niemiecki oddział *Diyanet*, który nadzoruje 986 meczetów z ponad 1100 imamami, rozpoczął w 2020 roku program edukacyjny mający na celu szkolenie imamów w Niemczech. *Diyanet* mianuje większość tych imamów z Turcji, którzy po czterech latach pobytu wracają do Turcji. Do tej pory w Niemczech przeszkolono 150 imamów, ale inicjatywa ma nadzieję na zwiększenie tej liczby (Daily Sabah, 2020; Daily Sabah, 2021).

Turcja prowadzi również międzynarodowy program budowy meczetów, który wydaje się być instrumentem tureckiej polityki zagranicznej i sposobem na zapewnienie Turcji statusu lidera w świecie muzułmańskim. Turcja buduje meczety na całym świecie, zwłaszcza w Afryce, Europie i Stanach Zjednoczonych.

W 2016 roku w Stanach Zjednoczonych wybudowano meczet będący największą budowlą muzułmańską na półkuli północnej (Ikromov, 2020). *Diyanet Center of America* (CDA), znane również jako Turecko-Amerykańskie Centrum Kultury i Cywilizacji, to największy kompleks meczetowy ufundowany przez *Diyanet*. Jest on zlokalizowany w Lanham w stanie Maryland. Jego budowa kosztowała prawie 3 mld TL i może on pomieścić do 3000 wiernych. Głównym celem CDA jest dostarczanie dokładnych i aktualnych informacji religijnych opartych na głównych źródłach islamu, wraz ze wskazówkami dotyczącymi praktyk religijnych, kultu i zasad moralnych. Ponadto ma na celu promowanie relacji budowanych na sprawiedliwości, pokoju, tolerancji i wzajemnym zrozumieniu. Kompleks jest wyposażony w centrum kultury, dom gościnny, bibliotekę, sale konferencyjne i wystawowe, sale spotkań, recepcję, a także kawiarnię, sklepy z pamiątkami, amfiteatr, pracownię komputerową i łaźnię turecką/hammam (The Diyanet Centre of America, 2019). Prezydent Turcji Recep Tayyip Erdoğan, który uczestniczył w inauguracji działalności meczetu 2 kwietnia 2016 roku podkreślił, że kompleks „z pewnością pomoże wszystkim amerykańskim muzułmanom zamieszkującym okolice Maryland” (TRT World, 2016).

Przedstawiciele *Diyanet* twierdzą, że organizacja pomagała w budowie ponad 100 meczetów i szkół w 25 państwach (The Economist, 2016). Była

zaangażowana w budowę meczetów w takich miejscowościach jak Maglaj, Goražde i Tešanj, a także meczetu na terenie kampusu Międzynarodowego Uniwersytetu w Sarajewie (Mitrović Bošković, Reljić, Vračić, 2015, s. 115). Jest również zaangażowana w budowę największego meczetu na Półwyspie Bałkańskim. Meczet Namazgah w Tiranie, stolicy Albanii, będzie mógł pomieścić 4,5 tys. wiernych. Turecki prezydent Erdoğan podczas ceremonii wmurowania kamienia węgielnego pod budowę meczetu w 2015 roku oświadczył, że „ten meczet będzie wyjątkowym symbolem braterstwa między naszymi narodami”. Było to symboliczne, ponieważ islam jest najczęściej wyznawaną religią w Albanii, jednak po rządach komunistów w Tiranie pozostało zaledwie osiem meczetów (Isik, 2019).

W Kirgistanie *Diyanet* jest aktywnie zaangażowany w działalność organizacji zajmujących się edukacją religijną, a także w budowę szkół, meczetów i medres. 2 września 2018 roku były prezydent Kirgistanu Suronbaj Dżinbekow i prezydent Turcji Erdoğan wspólnie otworzyli w Biszkeku jeden z największych meczetów w Azji Środkowej. Turcja przyczyniła się do budowy meczetu, który został zaprojektowany w stylu osmańskim (Ikromov, 2020). Meczet ten może pomieścić jednocześnie 20 tys. wiernych (Daily Sabah, 2017).

Kolejnym narzędziem tureckiej dyplomacji religijnej jest Turecka Agencja Współpracy i Koordynacji (*Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı*, TİKA) działająca od 1992 roku. Jest organizacją rządową zajmującą się budowaniem tureckiej marki narodowej na arenie międzynarodowej, która w swojej działalności odwołuje się do czynnika religijnego. Otóż została założona w celu nawiązania i rozwijania relacji między Turcją a republikami turkijskimi, które powstały po rozpadzie Związku Radzieckiego – Azerbejdżanem, Kazachstanem, Uzbekistanem, Turkmenistanem i Kirgistanem (Niemiec, 2019, s. 8).

W następnych latach jej działalność została poszerzona i obecnie TİKA jest organizacją współpracy rozwojowej, która działa w ponad 170 państwach. Dzięki TİKA Turcja może dzielić się swoją wiedzą i doświadczeniem z różnymi państwami, od Bałkanów po Bliski Wschód, od Afryki po Amerykę Łacińską (Wódka, 2012, s. 159). Tym samym przyczynia się do podnoszenia prestiżu i reputacji Turcji na arenie międzynarodowej. Zwłaszcza, że posiada 62 Biura Koordynacji Programu zlokalizowane w 60 państwach na pięciu kontynentach (TİKA, 2017).

TİKA przeprowadza renowację wielu zabytków osmańskich, zwłaszcza na Bałkanach i w Azji Środkowej, w celu ochrony wspólnego dziedzictwa historycznego. Oprócz tego realizuje wiele projektów mających na celu wzmocnienie infrastruktury fizycznej, takich jak budowa i renowacja szkół, ośrodków zdrowia, budynków administracyjnych w wielu państwach, zapewnia specjalistyczne szkolenia w wielu dziedzinach poprzez programy wymiany. Wsparcie sprzętowe w zakresie rolnictwa i hodowli zwierząt, wiercenie studni wodnych w wielu regionach, zwłaszcza w Afryce (Bilgic, Nascimento, 2014, s. 1–3).

TİKA jest czołową organizacją zajmującą się renowacją zabytków osmańskich, która od momentu powstania zrealizowała ponad 140 projektów renowacyjnych mających na celu ochronę dóbr historycznych i kulturowych na całym świecie. W 2016 roku Turecka Agencja Koordynacji i Współpracy zaproponowała program renowacji zabytkowych meczetów osmańskich w Dobrudży, a także plany budowy spektakularnego nowego meczetu w Bukareszcie (Cupcea, 2018, s. 298).

W Bośni i Hercegowinie, Kosowie, na Filipinach i w Somalii *Diyanet* naprawił i odrestaurował zabytki osmańskie, które zostały zniszczone w wyniku konfliktów i klęsk żywiołowych. Ponadto odpowiada za odbudowę meczetów w Gazie, które zostały zniszczone w wyniku izraelskich operacji wojskowych w 2014 roku (The Economist, 2016). *Diyanet* przyczynił się także do renowacji meczetów w Mostarze i Tuzli, meczetu Ferhadija w Banja Luce i modernizację medresy w Travniku (Mitrović Bošković, Reljić, Vračić, 2015, s. 115).

Interesujący jest fakt, że na Bałkanach TİKA odpowiada także za renowację zabytków chrześcijańskich, otóż wsparła finansowo renowację rzymskokatolickiej katedry Najświętszego Serca Pana Jezusa w Sarajewie oraz prawosławnego kościoła św. Jerzego w Kumanowie w Północnej Macedonii. Warto odnotowania jest również to, że ze względu na historyczną wrogość między dwoma narodami, Grecja jest jedynym państwem bałkańskim, które nie angażuje się w programy kulturalne nadzorowane przez rząd turecki (Niemiec, 2020, s. 53).

Podsumowanie

Dyplomacja religijna Turcji jest prowadzona przez różne instytucje, które są częścią tureckiej administracji państwowej. Instytucje te, w tym *Diyanet* i TİKA, podlegają bezpośrednio prezydentowi państwa. Ich głównym celem jest promowanie tureckiego modelu islamu, który jest postrzegany jako umiarkowana jego forma, zgodna z nowoczesnością i wielokulturowością. Oprócz promocji religii, instytucje te działają również na rzecz zachowania i promowania tureckiego języka i kultury. Osiągają to poprzez podkreślanie związku między islamem sunnickim a tureckim nacjonalizmem.

Wykorzystanie dyplomacji religijnej stało się istotną strategią *soft power* w wysiłkach Turcji na rzecz wzmocnienia jej globalnej pozycji. Pod przewodnictwem prezydenta Recepta Tayyipa Erdoğan, którego partia polityczna, Partia Sprawiedliwości i Rozwoju, czerpie inspirację z zasad islamu, religia stała się kluczowym narzędziem w kształtowaniu polityki zagranicznej Turcji. Rozszerzając swoje wpływy na różne regiony, Turcja aktywnie inwestuje w budowę meczetów, wspierając inicjatywy edukacji religijnej, propagując bogate dziedzictwo imperium osmańskiego i rozpowszechniając swoją odrębną interpretację islamskiego przywództwa.

MGR ŁUKASZ SŁAWOMIR FRASZKA

Katedra Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Uniwersytet Łódzki
ul. Narutowicza 59a, 90–131 Łódź
lukasz.fraszka@gmail.com

Bibliografia

- Ananicz, A. (2006). Międzynarodowa rola Turcji. *Sprawy Międzynarodowe*, 2, 5–26.
- Bieniek, K. (2013a). Rola i międzynarodowe znaczenie Turcji w opiniach i strategiach ministrów spraw zagranicznych İ. Cema i A. Davutoğlu. *Episteme. Czasopismo Naukowo-Kulturalne*, 19(2), 9–24.
- Bieniek, K. (2013b). *System partyjny Republiki Turcji w latach 1950–2011*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.

- Bieniek, K. (2017). Turecka Partia Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP) – na drodze ku „nowej Turcji”. *Cywilizacja i Polityka*, 15(15), 124–134.
- Butler, D. (2018, 25 stycznia). With more Islamic schooling, Erdogan aims to reshape Turkey. *Reuters Investigates*. Pobrane z: <https://www.reuters.com/investigates/special-report/turkey-erdogan-education/>.
- Cesarz, M. (2017). Turcja. W: K. Zuba (red.). *Doktryny integracyjne państw europejskich* (301–319). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Chudziak, M. (2017). Pucz jako mit założycielski. Filary ideologiczne nowej Turcji. *Punkt Widzenia*, 66.
- Cupcea, A. (2018). The Turkish Diyanet and its Activities in the Muslim Community in Dobruja (Romania). W: E. Aslan, M. Rausch (red.). *Religious Education. Between Radicalism and Tolerance* (291–300). Wiesbaden: Springer.
- Daily Sabah (2017, 25 czerwca). *Turkish foundation completes Central Asia's largest mosque in Kyrgyz capital Bishkek*. Pobrane z: <https://www.dailysabah.com/turkey/2017/06/25/turkish-foundation-completes-central-asias-largest-mosque-in-kyrgyz-capital-bishkek>.
- Daily Sabah. (2020, 10 stycznia). *DİTİB launches education program to train imams in Germany*. Pobrane z: <https://www.dailysabah.com/politics/2020/01/10/ditib-launches-education-program-to-train-imams-in-germany>.
- Daily Sabah. (2021, 16 czerwca). *Turkish groups oppose Germany's state-backed imam training center*. Pobrane z: <https://www.dailysabah.com/politics/turkish-groups-oppose-germanys-state-backed-imam-training-center/news>.
- Donelli, F. (2017). Historical Reflection on Neo-Ottoman Weltanschauung: between Identity-making and Foreign Policy. *The Copernicus Journal of Political Studies*, 1, 55–65.
- Dziadkowiec, A. (2011). Ewolucja wierzeń w dżinny w kulturze arabskiej. Dżinny w wierzeniach staroarabskich i islamie. *Maska. Magazyn antropologiczno-społeczno-kulturowy*, 11, 65–83.
- Eksi, M. (2016). *The Rise and Fall of Soft Power in Turkish Foreign Policy During JDP: The rise and fall of the 'Turkish model' in the Muslim world*. Saarbrücken: LAMBERT Academic Publishing.
- Fraszka, Ł.S. (2021a). Soft power jako narzędzie budowania „strategicznej głębi” w polityce zagranicznej Turcji w latach 2003–2016. W: A. Kiszteńska-Węgrzyńska, M. Krauze (red.). *Jednostka wobec globalnego wymiaru stosunków międzynarodowych* (93–107). Łódź-Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Fraszka, Ł.S. (2021b). „Dyplomacja religijna” jako instrument polityki zagranicznej państwa w późnowestfalskim systemie międzynarodowym. W: M. Stanulewicz, E. Plewa, C. Linowski (red.). *Państwo wobec religii. Teraźniejszość i przeszłość* (545–562). Łódź: Wydawnictwo Naukowe ArchaeGraph.
- Ikromov, S. (2020, 16 grudnia) Mosque Diplomacy in Central Asia: Geopolitics Beginning with the Mihrab. *Voices on Central Asia*. Pobrane z: <https://voicesoncentralasia.org/mosque-diplomacy-in-central-asia-geopolitics-beginning-with-the-mihrab/>.
- Isik, E. (2019, 18 stycznia). Turkey builds biggest mosque of Balkans in Albania. *Anadolu Agency*. Pobrane z: <https://www.aa.com.tr/en/life/turkey-builds-biggest-mosque-of-balkans-in-albania/1368253>.

- Kapłońska, J. (2014). Wpływ islamu na politykę wewnętrzną Turcji. *Wschodnioznawstwo*, 8, 91–109.
- Kaya, E. (2018). *Secularism and State Religion in Modern Turkey. Law, Policy-Making and the Diyanet*. Londyn-New York: I.B. Tauris.
- Kınıklıoğlu, S. (2011). Polityka sąsiedzka Turcji: kilka regionalnych powrotów. W: D. Beczew (red.). *Co myśli Turcja?* (77–82). Londyn-Warszawa: Europejska Rada Spraw Zagranicznych, Fundacja im. Stefana Batorego.
- Konstytucja Republiki Tureckiej* (2017), Warszawa: Kancelaria Sejmu. Pobrane z: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2017/08/Turcja_pol_010717.pdf.
- Kopyś, T. (2012). Polityka zagraniczna Turcji. Część I: W regionie czarnomorskim. *Polski Przegląd Stosunków Międzynarodowych*, 2, 81–103.
- Kopyś, T. (2013). Polityka zagraniczna Turcji. Część II: Reakcja Turcji na przemiany społeczno-polityczne w krajach arabskich. *Polski Przegląd Stosunków Międzynarodowych*, 3, 199–219.
- Korab-Karpowicz, W.J. (2009). Turcja na rozdrożu – europeizacja czy islamizacja? *Politeja*, 11, 165–176.
- Lynch, W.R. (2017). *From 2002–2017, to What Extent Has Turkish Security Policy Been Effective?* Kansas: School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth.
- Marszałek-Kawa, J., Burak, A. (2018). The Political System of the Republic of Turkey. Past and Present. *Przegląd Politologiczny*, XXIII(3), 95–108.
- Matusiak, M. (2015). Wielki skok. Turcja pod władzą Erdoğan. *Punkt Widzenia*, 51.
- Mitrović Bošković, M., Reljić, D., Vračić, A. (2015). Elsewhere in the Neighborhood: Reaching Out to the Western Balkans. W: B. S. Çevik, P. Seib (red.). *Turkey's Public Diplomacy* (99–120). New York: Palgrave Macmillan.
- Motył-Adamczyk, A. (2012). Polityka zagraniczna Turcji pod rządami AKP (Partii Sprawiedliwości i Postępu) w latach 2002–2010/11. *Politeja*, 21, 213–240.
- Muhasilovic, E.S.C. (2019, 27 marca). Turkish imam hatip schools promote science: Foundation. *Anadolu Agency*. Pobrane z: <https://www.aa.com.tr/en/education/turkish-imam-hatip-schools-promote-science-foundation/1431627>.
- Niemiec, J. (2019). Kulturowy wymiar realizacji tureckiej soft power na Półwyspie Bałkańskim. *Analiza ZNB*, 10(49). Pobrane z: https://zbn.inp.uj.edu.pl/analizy/-/journal_content/56_INSTANCE_L0OIGPRBo7bv/92718966/143185418.
- Niemiec, J. (2020). Regaining the influence: Turkish cooperation initiatives in the Balkans. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska sectio M Balcaniensis et Carpathiensis*, 5, 41–63.
- Öztürk, A.E. (2016). Turkey's Diyanet under AKP rule: from protector to imposer of state ideology? *Southeast European and Black Sea Studies*, 16(4), 619–635.
- Öztürk, A.E. (2018). Transformation of the Turkish Diyanet both at Home and Abroad: Three Stages. *European Journal of Turkish Studies*, 27. Pobrane z: <https://journals.openedition.org/ejts/5944>.
- Rostkowska, A. (2015). Kaukaz w polityce zagranicznej Turcji w okresie rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju. W: W. Lizak, A.M. Solarz (red.). *Bliski Wschód w stosunkach międzynarodowych w XXI wieku* (165–176). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Sahin, S. (2020, 4 sierpnia). 6,000+ int'l students seek to study theology in Turkey. *Anadolu Agency*. Pobrane z: <https://www.aa.com.tr/en/turkey/6-000-intl-students-see-to-study-theology-in-turkey/1931270>.
- Skowron, E. (2020). Kształtowanie się tureckiej tożsamości kulturowej po reformach Kemala Mustafy Atatürka. *Roczniki Kulturoznawcze*, 10(3), 123–145.
- Smoleń, K. (2011). Soft power w polityce zagranicznej Turcji wobec regionu Bliskiego Wschodu. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin–Poloniae*, 18, 67–87.
- Smoleń, K. (2020). *Geostrategiczne położenie Turcji w XXI wieku*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Spancerska, A. (2020). „Dyplomacja meczetowa” w służbie tureckiej polityki zagranicznej. W: M. Woźniak-Bobińska (red.). *Bliski Wschód wobec wyzwań i zagrożeń współczesności* (47–59). Łódź: Katedra Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki UŁ.
- Stein, A. (2015). *Turkey's New Foreign Policy: Davutoglu, the AKP and the Pursuit of Regional Order*. Abingdon: Routledge.
- Szkuclarek, M. (2014). Od Atatürka do Erdoğan – ewolucja roli religii w Turcji w okresie rządów AKP. *Refleksje. Pismo naukowe studentów i doktorantów WNPiD UAM*, 9, 451–432.
- Szymański, A. (2008). *Między islamem a kemalizmem. Problem demokracji w Turcji*. Warszawa: PISM.
- Szymański, A. (2011). Turcja – pośrednik w kontaktach między stronami konfliktów bliskowschodnich. W: J. Danecki, S. Sulowski (red.). *Bliski Wschód coraz bliżej* (136–151). Warszawa.
- Szymański, A. (2016). Państwo świeckie w Turcji – historyczna i współczesna perspektywa. *Studia Politologiczne*, 42, 324–346.
- Śmigasiewicz, M. (2011). Geopolityczne perspektywy Turcji – uwarunkowania społeczno-ekonomiczne. *Sprawy Międzynarodowe*, 1, 86–100.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2018–2023). Pobrane z <https://www.sbb.gov.tr/butce-gerekceleri/>.
- The Diyanet Centre of America. (2019). Pobrane z: <https://diyanetamerica.org>.
- The Economist. (2016, 21 stycznia). *Mosqued objectives*. “The Economist”. Pobrane z: <https://www.economist.com/europe/2016/01/21/mosqued-objectives>.
- TİKA (2013). *TİKA's Mosque Restoration Projects*. Pobrane z: https://www.tika.gov.tr/en/news/tikas_mosque_restoration_projects-8601.
- TİKA. (2017). *About US*. Pobrane z: https://www.tika.gov.tr/en/page/about_us-14650.
- TRT World. (2016, 2 kwietnia). *President Erdogan opens Turkish-funded mosque complex in US*. “TRT World” 2016. Pobrane z: <https://www.trtworld.com/americas/president-erdogan-opens-turkish-funded-mosque-complex-in-us-25932>.
- Wasilewski, K. (2015a). Islamski aspekt tożsamości Turcji w polityce zagranicznej Partii Sprawiedliwości i Rozwoju wobec kryzysu w Egipcie. W: W. Lizak, A. M. Solarz (red.). *Bliski Wschód w stosunkach międzynarodowych w XXI wieku* (177–183). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wasilewski, K. (2015b). *Turecki sen o Europie – tożsamość zachodnia i jej wpływ na politykę zagraniczną Republiki Turcji*. Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych UW.

- Wiciarz, K. (2010). Transformacja świeckiego państwa. Religia i polityka we współczesnej Turcji. W: K. Kościelniak (red.). *Państwo wspólnota i religia. Wybrane zagadnienia procesów modernizacji na Bliskim Wschodzie* (281–300). Kraków: Wydawnictwo UNUM.
- Wódka, J. (2012). *Polityka zagraniczna Turcji. Uwarunkowania wewnętrzne oraz podmioty decyzyjne*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo TRIO.
- Wódka, J. (2013). *Polityka zagraniczna „nowej” Turcji. Implikacje dla partnerstwa transatlantyckiego*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Wódka, J. (2019). *Polityka zagraniczna średniej potęgi. Turcja jako studium przypadku*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.